

حیاتِ ۹۰۰ ساله

قصیده مرآت الصفا خاقانی

سید رضا باقریان موحد

دبیر ادبیات فارسی، مؤلف و پژوهشگر

چکیده

قصیده مرآت الصفا از مهم‌ترین قصاید حکیم خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ق.) است که از دیرباز تاکنون مورد توجه و استقبال شاعران بسیاری واقع شده است؛ این قصیده، حاوی نکات اخلاقی و عرفانی بسیاری است که جنبه تعلیمی و آموزشی به آن بخشیده است. در دوران هزار ساله شعر فارسی، تقلید و اقتباس و نظیره‌گویی بسیار است، اما خیلی به ندرت اتفاق می‌افتد که یک غزل یا یک قصیده نظر بیشتر شاعران را در همه دوره‌ها به خود جلب کند و بیشتر شاعران را به اقتفا و استقبال وادار کرده باشد و یکی از این موارد بسیار نادر و قابل بحث، قصیده مرآت الصفا است. در این مقاله، ضمن اشاره‌ای کوتاه به اهمیت قصیده مرآت الصفا، جدول نسبتاً کاملی از شاعرانی که از این قصیده تقلید کرده‌اند و موضوعاتی که در این قصاید مطرح شده‌اند ارائه شده است.

مرا دل، پیر تعلیم است و من طفل زبان‌دانش
دم تسلیم، سرعشر و سر زانو دبستانش

سال‌هاست که مجذوب و مسحور قصیدهٔ مرآت‌الصفای خاقانی (معروف به قصیدهٔ شینیه) هستم. در جست‌وجوی یافتن استقبال شاعران از این قصیده، تقریباً همهٔ کتاب‌های ادبی بخصوص دیوان شعرا را زیرورو کرده‌ام.

اولین گام در راستای «شینیه‌پژوهی» را با نوشتن پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی کاشان با عنوان بررسی و تحلیل تطبیقی ده استقبال از قصیده شینیه خاقانی با راهنمایی و مشاوره دکتر اصغر دادبه و دکتر عبدالرضا مدرس‌زاده در زمستان ۱۳۸۹ش آغاز کردم؛ چند سال بعد، آن ۱۰ قصیدهٔ پایان‌نامه را به ۱۱۰ قصیده رسانده و کتابی با عنوان بازتاب مرآت‌الصفای خاقانی در ادب فارسی در سال ۱۳۹۲ش به همت انتشارات سخنوران منتشر کردم؛ ده سال بعد نیز ۱۱۰ قصیدهٔ کتاب بازتاب را به ۳۰۰ قصیده رسانده و کتابی با عنوان پیر تعلیم: ۳۰۰ قصیده از ۲۰۰ شاعر در استقبال از قصیدهٔ مرآت‌الصفای خاقانی در سال ۱۴۰۲ش توسط انتشارات مجمع ذخایر اسلامی قم منتشر کردم.

یادداشت حاضر، گزارش مختصری از موضوعات کلی این قصاید استقبالی و همچنین جغرافیای شاعران استقبال‌کننده است که مرزهای جغرافیایی و سیاسی امروز را درهم می‌نوردد و سرزمین فرهنگی بزرگی را ترسیم می‌کند که جز در عالم ادب و هنر، قابل تصور نیست: ده‌ها شاعر و نویسنده هم‌فکر و هم‌داستان از ایران/ افغانستان/ تاجیکستان/ ازبکستان/ آذربایجان/ ترکیه/ هندوستان/ کشمیر در یک قاب.

خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ق.) از مفاخر شعر و ادب فارسی که با طبع قوی و فکر بلند خود به لقب حسان العجم مفتخر گشت. وی از آن دسته سخن‌سرایان است که به نیروی طبع بلند و اندیشه توانای خود در برآوردن هرگونه معنی و نمایاندن همه مضامین در کسوت الفاظ، توانا بوده و در رام کردن معانی دشوار اقتداری به نهایت داشت. شیوهٔ بیان خاقانی بر پدیدآوردن معانی ناآشنا و آفرینش تعبیرات تازه مبتنی است. آگاهی و احاطه‌ای که او بر معارف روزگار خود داشت و وسعت تخیل و تسلط بر بیان او آن چنان بود که تن به تعبیرات متعارف و تکراری ندهد و خود دست به ابتکار بزند.

قصیده شینیه در کلام خاقانی پژوهان

دکتر سید ضیاءالدین سجادی: «در دوران هزار ساله شعر فارسی، تقلید و اقتباس و نظیره‌گویی بسیار است، اما کم و خیلی به ندرت اتفاق می‌افتد که یک غزل یا یک قصیده نظر بیشتر شاعران را در همه دوره‌ها به خود جلب نموده و همه شاعران را به اقتفا و استقبال وادار کرده باشد و یکی از این موارد بسیار نادر و قابل بحث همین قصیده‌ای است که درباره‌اش به گفتگو می‌پردازیم... قصیده مرآت‌الصفا از غرر قصاید خاقانی است و همه نسخ خطی با این قصیده آغاز می‌شود» (ص ۵۶۹).

دکتر عبدالحسین زرین‌کوب: «قصیده‌ای است در حکمت و سیر نفس و این قصیده را مرآت‌الصفا خوانند. قصیده به طور رمزی به بیان لطیف شاعرانه، مراتب تکامل نفس انسان را شرح می‌کند» (ص ۱۲۸).

دکتر میرجلال‌الدین کزازی: «خاقانی را در میان چاهه‌های درویشانه، چاهه‌ای است گرانسنگ و درازآهنگ به نام مرآت‌الصفا که در آن دادِ زبان‌آوری داده است و در گونه‌ای از شعر که خود آن را تحقیق می‌خوانده است، بنیادی استوار نهاده است» (ص ۲۰۹).

دکتر حسن ذوالفقاری: «این قصیده حکمی - عرفانی بر مبنای اندیشه‌های عارفانه و صوفیانه

”

قصیده مرآت‌الصفا از مهم‌ترین قصاید حکیم خاقانی شروانی است که از دیرباز تاکنون مورد توجه و استقبال شاعران بسیاری واقع شده است؛ این قصیده، حاوی نکات اخلاقی و عرفانی بسیاری است که جنبه تعلیمی و آموزشی به آن بخشیده است.

“

او است که درون‌مایه آن، دوری از هوای نفس و توجه به شریعت و دینداری است» (ص ۱۹۸).

سلطانف: «یکی از چکامه‌های مشهور خاقانی، قصیده شینیه‌ای است که به مرآت‌الصفا نامبردار شده است. این چکامه، همیشه در سرآغاز نسخه‌های خطی دیوانش نوشته شده و صد و ده بیت دارد. به نقل از امری شیرازی، نخستین کسی که از قصیده شینیه خاقانی استقبال کرده و نظیره‌ای بر آن سروده، نظامی گنجوی است که متأسفانه امروزه از این گنجینه خبری نیست» (ص ۴۲).

دکتر محمدرضا ترکی: «این قصیده را باید مهمترین قصیده خاقانی دانست که حاوی اندیشه‌های عرفانی اوست. از این قصیده در طی قرون متمادی شاعران فراوانی استقبال کرده‌اند و شاید پراستقبال‌ترین قصیده در زبان فارسی باشد. همه کسانی که خواسته‌اند توانایی و استعداد خود را در قصیده به رخ بکشند و کوس برابری با خاقانی را بزنند به سراغ این قصیده رفته‌اند و البته هیچ کدام موفقیت کاملی نیافته‌اند» (ص ۴۷۳).

دکتر احمدرضا یلمه‌ها: «قصیده شینیه مرآت‌الصفا او که از اقبال ویژه‌ای برخوردار است، سرشار از آموزه‌های حکمی و تعلیمی است که در آینه آن می‌توان مضمون‌پردازی اخلاقی و اندیشه‌ورزی حکمی و پندگونه خاقانی را به وضوح دید» (ص ۳۳).

”

این قصیده در عمر بیش از ۹۰۰ ساله خود، سبک‌های گوناگون ادبی را دیده و تجربه کرده است: آذربایجانی، خراسانی، عراقی، هندی، بازگشت. بنابراین گزارش این تفاوت‌ها و تشابهات سبکی در طول تاریخ پرفراز و نشیب ادبیات فارسی بسیار ضروری است.

“

موضوع	شاعر
حکمت و معرفت	خاقانی / امیر خسرو دهلوی / عارفی هروی / جامی / ختمی / مثالی / کاشانی / نوایی / نظام استرآبادی / معموری اصفهانی / رموزی / کاشانی / فضولی / سهیلی / حسابی / قتیلی / وصال شیرازی / داوری / شیرازی / الهی قمشهای / مایل هروی / حالت / عدیم شغنائی / تائب بادغیسی / خدییم سرپلی / احمدی / شریفی حقیقی / تشکری / آرنی
مدح وزراء، حکام، علماء، بزرگان حکومت	شمس طبسی / سیف اسفرنکی / فرید اصفهانی / خواجوی کرمانی / عصمت بخارایی / بدر شروانی / مسیح کاشانی / بیدل دهلوی / قآنی / خاوری شیرازی / هدایت طبرستانی / تمنای مرادآبادی / سرخوش هروی / سرور گلپایگانی / شمسة الشعرا / طوبی شهرستانی / نیر الشعراء / وقار شیرازی / ادیب سندنجی / عارف چاه آبی / قاری عبدالله / ملک الشعراء بهار / ناهید همدانی / خلیلی کابلی / داور همدانی / گلبن کابلی / عبدالغفار صوفی / قدسی یزدی / ملال دزکی / مرتضوی دُرچهای / وصالی ساروی / ادیب صابر / حسن غزنوی / آذر تبریزی
مذمت روزگار	ظهوری ترشیزی / فوقی یزدی / فیض کاشانی / داوری شیرازی / فدایی اصفهانی / تشنه تهرانی / وقار شیرازی / مشتاقی نایینی / شیخ رئیس قاجار / میرزاده عشقی / محبوبعلیشاه / انصاری قمی / مسرور بلخی / کاظمی قمی
تاریخ و جغرافیا	محتاج تفرشی / اشراقی گلپایگانی / فانی همدانی / ذکایی بیضایی / مشفق سانجی / مردانی / امین سبزواری / محمدزمان فیروز / سازگار / واصفی / پیمان هروی / یک کلامی یزدی / بینا میمندی / کنعانی هندجانی / فائد بختیاری / روئین هروی

شاعر	موضوع
<p>هاشمی کرمانی / غزالی مشهدی / عرفی شیرازی / شعیب جوشقانی / کشوری / امری شیرازی / ملک قمی / نظمی بدخشانی / شفایی اصفهانی / فوجی نیشابوری / آشوب مازندرانی / زیب النساء / مشرقی شیرازی / اعجاز هروی / خلیل کاشانی / وحید قزوینی / داوری شیرازی / آصفی نظامی / ریاض همدانی / میرزای گلچین / نقیب الممالک شیرازی / خرد / صفای اصفهانی / اختر طوسی / شیدای کابلی / عارف دزفولی / دهقان کابلی / انصاری قمی / بیات بلخی / نفعی افندی / علومی تبریزی / عمرانی کابلی / سالم کشمیری / ممتاز لکهنوی / عبیدی سهروردی / شریف وادقانی کاشانی / قاضی عبدالله رازی / مُدام دَیّری بوشهری</p>	<p>نعت رسول خدا</p>
<p>غواصی هروی / دهخوارقانی / اکبر اصفهانی / سپهری زواره‌ای / منطقی یزدی / قابل / ذوقی اردستانی / اسیر شهرستانی / خرد نوری / والی خراسانی / مسیحی / گمنام / بیدل دهلوی / مشتاق کشمیری / طفیلی کشمیری / عندلیب کاشانی / نشاطی هزارجریبی / شکیب اصفهانی / سروش اصفهانی / ساقی خراسانی / مدهوش تهرانی / خالص سمنانی / فخرالادباء / ضیایی خوبشانی / سُبحانی / جمره کاشانی / همای شیرازی / ارسطوی قمی / افسر کرمانی / حیران یزدی / غافل مازندرانی / طرب شیرازی / شهاب شوشتری / اختر طوسی / رفعت سمنانی / موافقعلیشاه / طرزی / نوید بلخی / بلبل کابلی / یکتای اصفهانی / عمرانی کابلی / ذکاء کابلی / عشقی اصفهانی / ناصح تهرانی / فدایی هروی / ضامن اصفهانی / مشفق بهسودی / مسرور بلخی / مایل بلخی / اکبر کابلی / محمّدی مزاری / سازگار / بیات بلخی / محمّد سهرابی / فانی بروجردی / واشقانی فراهانی / زیتونی تبریزی / حشمت الدوله / علی آبادی / مازندرانی / درویش لاهیجی / علی مدد کنی / حکمت شیرازی / فیاض منش / صدر الشعرا کاشانی / فارس بروجردی / قاسمی خادم / رشیدای تبریزی</p>	<p>منقبت حضرت علی^(ع)</p>
<p>واشقانی فراهانی / مشکوه ساوجی / حسرت مشهدی</p>	<p>امام حسن^(ع)</p>

موضوع	شاعر
امام حسین ^(ع)	گمنام / یغمای جندقی / غافل مازندرانی / نیر تبریزی / گوهری هروی / صبوری / شیرازی حائری / غافل قمی / شکوهی تهرانی / فدایی هروی / ضامن اصفهانی / شرمی کاشانی / ژولیده نیشابوری / معیثی / خلیل اصفهانی / مخلص تبریزی / حمید کرمی / نصیری کاشانی / عاصی رشتی
امام سجاد ^(ع)	غمگین اصفهانی
امام باقر ^(ع)	احمدی بلخابی
امام صادق ^(ع)	شرعی شیرازی / هادی شهرستانی / سید روح الله مؤید
امام کاظم ^(ع)	جیحون یزدی / بلبل کابلی / نظام الدین شکوهی / سید علی اصغر موسوی / ساهی قمی
امام رضا ^(ع)	ضمیری اصفهانی / ادهم آرتیمانی / صاحب دیوان علی آبادی / عبدالعلی مینا / شیوا / گوهری هروی / مدرس بیدآبادی / خوشدل تهرانی / ماهر اصفهانی / کبگانی دشتستانی / جابر اصفهانی / حداد کاشانی / بهشتی لاری / سرور اصفهانی / خروش اصفهانی
امام جواد ^(ع)	عبرت نایینی / شجاعی
امام هادی ^(ع)	قدسی
امام حسن عسکری ^(ع)	واشقانی فراهانی
امام زمان ^(ع)	صفوت الملک / حاجب شیرازی / نامی / ناصری کاشانی / احمد شیرازی / موحدی محب / کافی / داریوش جعفری
حضرت ابوالفضل	صامت بروجردی / صفرعلی احمدی / جعفری / خرّم همایونشهری
قاسم ابن حسن	طایی شمیرانی
عبدالعظیم حسنی	شمس الادباء اصفهانی / تقوی / خوشدل تهرانی
حضرت زهرا ^(س)	وفایی شوشتری / آذری دامغانی / سازگار / محمد سهرابی / رجایی شیرازی / هاشمی سره
أمّ البنین	محمد سهرابی / محفوظ اصفهانی
حضرت زینب	محمد سهرابی
حضرت معصومه	مدرّس زاده

جغرافیای قصیدهٔ شینیه

موضوع	شاعر
آذربایجان	خاقانی شروانی / بدر شروانی / فضولی بغدادی / نور الله دهخوارقانی / نیر تبریزی / زیتونی تبریزی / مخلص تبریزی / علومی تبریزی / رشیدای تبریزی / آذر تبریزی
ترکیه	نفعی افندی
ازبکستان	قتیلی بخارایی / سیف اسفرنگی / عصمت بخارایی / ادیب صابر
هندوستان	امیر خسرو دهلوی / بیدل دهلوی / زیب النساء / طفیلی کشمیری / مشتاق کشمیری / تمنای مرادآبادی / آصفی نظامی / سالم کشمیری / ممتاز لکهنوی / عبیدی شهروردی
افغانستان	حسن غزنوی / عارفی هروی / غواصی هروی / حسابی هروی / اعجاز هروی / سرخوش هروی / گوهری هروی / طرزی / عارف چاه آبی / نوید بلخی / قاری عبدالله کابلی / بلبل کابلی / شیدای کابلی / دهقان کابلی / ذکاء کابلی / عمرانی کابلی / خلیلی کابلی / مایل هروی / فدایی هروی / عدیم شغنانی / گلبن کابلی / مشفق بهسودی / مسرور بلخی / مایل بلخی / مشفق سانجی / اکبر کابلی / تائب بادغیسی / خدیم سرپلی / محمدی مزاری / محمدزمان فیروز / احمدی بلخابی / صفرعلی احمدی / عبدالغفار صوفی / نظام الدین شکوهی / امین الله بیات / نظمی بدخشانی / امیرعلیشیر نوایی / واصفی بدخشانی / دارا غوریانی / پیمان هروی / بینا میمندی / هاشمی سره / روئین هروی

بایسته‌های تحقیق

کتاب پیر تعلیم، گردآوری ۳۰۰ قصیده از ۲۰۰ شاعر در استقبال از قصیده مرآت الصفای خاقانی بر اساس تاریخ تولد یا فوت شاعران است که از خاقانی آغاز می‌شود و تا شاعران معاصر ادامه پیدا می‌کند.

از دیدگاه گردآورنده، این کار، گام اول تحقیق محسوب می‌شود که به هیچ وجه حق مطلب

را درباره این قصیده ادا نمی‌کند. بنابراین در مقدمه، پیشنهاد شده که این چهار موضوع، مد نظر پژوهشگران جوان قرار بگیرد تا در آینده بتوان چند برگی به پرونده پربزرگ و پربار «خاقانی پژوهی» افزود و هم این که به نوشتن «تکنگاری‌های ادبی» و پرهیز از «کلی‌گویی‌های پژوهشی» کمک کرد. وقتی یک قصیده می‌تواند چنین دامنه پژوهشی را به وجود بیاورد، دیگر نیازی به تحقیقات کلی و عمومی و تکراری نیست. ادبیات فارسی به شدت به «تکنگاری‌های ادبی» احتیاج دارد. حداقل ۱۰۰ قصیده مهم ادبیات فارسی، ظرفیت این را دارند که به طور مستقل، مورد پژوهش قرار بگیرند و ماده خام تولید ده‌ها مقاله و کتاب را فراهم کنند.

۱. سبک‌شناسی قصیده مرآت الصفا: این قصیده در عمر بیش از ۹۰۰ ساله خود، سبک‌های گوناگون ادبی را دیده و تجربه کرده است: آذربایجانی، خراسانی، عراقی، هندی، بازگشت. بنابراین گزارش این تفاوت‌ها و تشابهات سبکی در طول تاریخ پرفراز و نشیب ادبیات فارسی بسیار ضروری است.

۲. تحلیل محتوای قصیده مرآت الصفا: محتوای این قصیده و تمامی استقبال‌های آن، مواد مورد نیاز یک رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی را فراهم می‌کند. تحلیل مضامین عرفانی، اخلاقی، دینی و سیاسی این قصاید در طول تاریخ پر از فراز و نشیب‌های سیاسی و مذهبی بسیار جالب و قابل تأمل است.

۳. نسخه‌شناسی قصیده مرآت الصفا: تایپ تمامی قصاید این کتاب، فقط بر اساس یک نسخه چاپی یا خطی بوده است. گردآوری تمامی نسخه بدل‌ها و تفاوت‌ها و مشابهت‌های نسخه‌ها هم ضروری و راهگشاست.

۴. شرح مفصل تمام ابیات قصیده مرآت الصفا و تصحیح شروحنی که در طول تاریخ ادبیات بر این قصیده نوشته شده از دیگر بایسته‌های پژوهشی است که انجامش ضرورت دارد: شرح اصطلاحات ادبی، عرفانی، فلسفی، فقهی، نجومی، قرآنی، حدیثی و... زندگینامه کامل شاعران، نمایه آیات / احادیث / اشخاص (شاعران، نویسندگان، پادشاهان، قهرمانان، پیشوایان مذهبی، اندیشمندان و...) / اماکن / اصطلاحات و آرایه‌های ادبی / اصطلاحات مکتبخانه‌ای و مدرسه‌ای / گل‌ها و گیاهان و... (باقریان موحد، ص ۲۰)

- ۱- باقریان موحد، سید رضا (۱۴۰۲)، پیر تعلیم: ۳۰۰ قصیده از ۲۰۰ شاعر در استقبال از قصیده مرآت‌الصفای خاقانی، قم، انتشارات مجمع ذخایر اسلامی.
- ۲- ترکی، محمدرضا (۱۳۹۸)، سر سخنان نغز خاقانی: ناگفته‌هایی درباره زندگی، شخصیت و شعر خاقانی شروانی (قصاید ۳۴-۶۶)، تهران، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ۳- ذوالفقاری، حسن (۱۳۸۵)، «پیر تعلیم: شینیه‌های قبل و بعد از خاقانی»، فصلنامه فرهنگ (ویژه ادبیات)، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۵۷-۵۸، ص ۱۹۷-۲۲۲.
- ۴- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳)، دیدار با کعبه جان: درباره زندگی، آثار و اندیشه خاقانی، تهران، انتشارات سخن.
- ۵- سجادی، سید ضیاء الدین (۱۳۵۰)، نامه مینوی (مجموعه سی و هشت گفتار در ادب و فرهنگ ایرانی به پاس پنجاه سال تحقیقات و مطالعات مجتبی مینوی)، تهران، انتشارات جاویدان.
- ۶- سلطانی، افضل‌الدین خاقانی شروانی، ترجمه ح. صدیق، تهران، انتشارات آذر.
- ۷- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۶۸)، رخسار صبح: گزارش چامه‌ای از افضل‌الدین بدیل خاقانی شروانی بر بنیاد واژه‌شناسی، زیباشناسی، ژرفاشناسی با دیباچه‌ای پر دامنه در زندگانی و شیوه شاعری او، تهران، نشر مرکز.
- ۸- یلمه‌ها، احمد رضا (۱۳۹۳)، «قصیده مرآت‌الصفای خاقانی از دیدگاه ادبیات تعلیمی»، با همکاری مسلم رجبی، فصلنامه پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال ششم، شماره ۲۴، ص ۳۳-۵۸.